

PIOTR EBERHARDT

PRZEMIANY NARODOWOŚCIOWO-JĘZYKOWE
LUDNOŚCI BIAŁORUSI
NA PRZEŁOMIE XX I XXI WIEKU*

Przez terytorium należące do współczesnej Białorusi przechodziły w ciągu ostatnich kilku stuleci różnorodne granice polityczne. Zmienna przynależność państwowa wpływała na przeobrażenie stosunków etnicznych¹. Na tym obszarze występowało ważne rozgraniczenie kulturowo-cywilizacyjne dzielące ludność na tę związaną z tacińskim katolicyzmem oraz nawiązującą do spuścizny Bizancjum. Odzwierciedliło się to w mentalności mieszkańców oraz w obrazie urbanistycznym kraju. Były to tzw. obszary stykowe o dość niejednorodnym charakterze narodowościowym, religijnym i językowym. Terytorium Białorusi pozostawało przez kilka wieków pod przemożnym wpływem Polski i Rosji. Oddziaływanie tych dwóch państw, z których drugie z nich w sposób ostateczny wygrało tę rywalizację, miało duże znaczenie dla kształtowania się układów narodowościowych, językowych i religijnych.

.....

Prof. dr hab. Piotr EBERHARDT jest profesorem w Instytucie Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN w Warszawie.
p.ebe@twarda.pan.pl

.....

* Opracowanie wykonane w ramach projektu naukowego nr 2011/01/B/HS4/05903, pt. „Mniejszość polska w krajobrazie społeczno-politycznym Białorusi, Litwy i Łotwy”, finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki.

¹ Literatura na temat stosunków narodowościowych na ziemi białoruskiej jest bardzo obszerna. Starsze pozycje ujęte są w anglojęzycznym opracowaniu: W. Vakar, *A Bibliographical Guide to Bielorrussia*, Cambridge, Massachusetts 1956. Późniejsze pozycje zostały zebrane w zestawie bibliograficznym opracowanym przez autora: P. Eberhardt, *Bibliografia polskich badań narodowościowych i religijnych Białorusi, Litwy, Łotwy i Ukrainy ze szczególnym uwzględnieniem ludności polskiej oraz historycznych ziem wschodnich I i II Rzeczypospolitej*, [w:] *Bibliografia Europy Wschodniej*, Przegląd Wschodni, Warszawa-Wilno-Mińsk-Lwów-Moskwa, 1999. Najnowsze informacje bibliograficzne zawarte są w książkach: O. Łatyszczek, E. Mironowicz, *Historia Białorusi od połowy XVIII do końca XX wieku*, Związek Białorusi w R.P., Białystok 2002; Z. Szybieka *Historia Białorusi, 1795-2000*, Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, Lublin 2002; A. Savchenko, *Bielarus: A perpetual borderland*, Koninklijke Brill, Leiden 2009.

Zmiany etniczne na terytorium Białorusi do końca XVIII wieku miały charakter ewolucyjny i doprowadziły do stopniowej polonizacji warstwy szlacheckiej, która utożsamiała się z katolicyzmem i polskością. Warstwa chłopska pomimo swej liczebności była mało znacząca, a jej postawa bierna. Upadek Rzeczypospolitej i aneksja ziemi białoruskiej w skład Cesarstwa Rosyjskiego była początkiem nowych procesów społecznych zmierzających do ich unifikacji i upodobnienia do obszarów rdzennie rosyjskich. Droga do tego prowadziła przez totalną depolonizację i dekatolicyzację. Przynosiła ona w dużym stopniu oczekiwane rezultaty.

Najbardziej burzliwe przemiany polityczno-społeczne oraz etniczne miały miejsce w XX wieku². Rewolucja bolszewicka oraz dwie wojny światowe przetoczyły się przez ziemię białoruską. Przyniosły nie tylko zniszczenia, ale również zmiany ustrojowo-polityczne oraz pełną dezintegrację dotychczasowych stosunków społecznych. Były one na tyle brzemiennie w skutkach, że oddziaływały na układy narodowościowe i religijne. Ludność poddana presji traciła swoją identyfikację etniczną, głównie religijną w rezultacie narzuconej ateizacji. Wielokrotnie zmiany graniczne wpływały na selektywne migracje, a przymusowe deportacje i tzw. repatriacja przeobrażały struktury narodowościowe. Niemniej, pewne uwarunkowania historyczne były trwałe i oddziaływały na świadomość mieszkańców, którzy zdawali sobie dobrze sprawę, że są jedynie przedmiotem, a nie podmiotem rozgrywających się wydarzeń politycznych.

Na zachodnim pograniczu Białorusi istniała wyraźna granica językowa między ludami bałtyckimi (Litwinami i Łotyszami) a ludnością słowiańską. Bariery na pozostałych pograniczach były wyraźnie rozmyte. Dotyczyło to chłopskiej ludności słowiańskiej (białoruskiej, rosyjskiej i ukraińskiej). Podobnie szerokie pogranicze etniczne ukształtowało się między ludnością polską a białoruską. Na tych obszarach nie decydowały kryteria językowe, lecz bardziej religijne. Wierni Kościoła rzymskokatolickiego nie tylko przez siebie, ale i przez otoczenie byli określani jako Polacy, zaś wyznawcy prawosławia byli faktycznymi lub potencjalnymi Białorusinami. Polaryzacja narodowościowa powstawała nie na podstawie używania gwar językowych, które niewiele różniły się od siebie, lecz wyznania. Powstawały obiektywne przesłanki do wytworzenia się na pograniczu polsko-białoruskim mieszanej strefy narodowościowej. Jeszcze bardziej nieklarowne i zatarte obszary etniczne powstawały na pograniczu ludu białoruskiego i rosyjskiego (np. Smoleńszczyzna) lub białorusko-ukraińskiego (np. Polesie).

Na rdzennie etnicznych obszarach białoruskich od kilku stuleci przebywała ludność o różnym poczuciu narodowościowym oraz przynależności religijnej. Do głównych mniejszości należeli Polacy i Żydzi, a od włączenia Białorusi do imperium rosyjskiego również Rosjanie. Pozostałe mniejszości były mało liczne i należeli do nich Litwini, Ukraińcy, Tatarzy, Niemcy, Ormianie i Łotysze. Rozmieszczenie ludności niebiałoruskiej było nierównomierne. W miarę przesuwania się na zachód zwiększała się liczebność katolickich Polaków. W części wschodniej kraju w rozproszeniu przebywali prawosławni Rosjanie, których łączyła z Białorusinami wspólnota religijna. Ludność żydowska koncentrowała się w miastach. Dopiero jej zagłada w latach II wojny światowej była powodem zaniku tej ludności o specyficznej kulturze, obyczajach i odrębnym języku (jidysz). Represje oraz re-

• • • • •

² Autor przygotował obszerną książkę poświęconą przemianom narodowościowym, religijnym i językowym na Białorusi w XX wieku: P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe na Białorusi*, wyd. Editions-Spotkania, Warszawa 1994. Dokumentacja statystyczna oraz ocena merytoryczna objęły w tym opracowaniu okres sowiecki i w zasadzie zakończyła się na spisie z 1989 r. Niniejsza analiza poświęcona jest sytuacji narodowościowej w państwie białoruskim i wykorzystane w niej zostały najbardziej aktualne informacje statystyczne z 2009 roku.

patriacja ludności polskiej też wpłynęła na ujednoczenie narodowościowe kraju. Włączenie całego terytorium Białorusi do ZSRR otworzyło większe możliwości napływu ludności wielkoruskiej. Nie była ona jednak tak liczna, aby zmienić skład narodowościowy ziem białoruskich. Większe od migracji konsekwencje na sytuację etniczną Białorusi wywarły procesy sowietyzacji i rusyfikacji miejscowej ludności białoruskiej. Była ona za mało odporna i miała za słabe poczucie swej identyfikacji narodowej, aby w sposób skuteczny obronić własny język oraz odrębność etniczną. Zdecydowała o tym długa przynależność do imperium rosyjskiego, a następnie sowieckiego. Wieloletnia sowietyzacja i rusyfikacja miała w swoim docelowym programie doprowadzić do stworzenia tzw. „człowieka sowieckiego” oderwanego od własnych korzeni etnicznych i posługującego się w życiu codziennym językiem rosyjskim. Nie polegało to na eliminacji języka i kultury białoruskiej. Była ona tolerowana i formalnie miała pełne prawa istnienia w sferze publicznej. Traktowano ją jako element folkloru, niemający dużego znaczenia politycznego. Warunki zaś obiektywne, celowo stymulowane, zmierzały do pełnego ujednoczenia językowego i świadomościowego. W przyszłości miał powstać jeden naród sowiecki posługujący się językiem rosyjskim.

Upadek komunizmu, rozpad Związku Sowieckiego umożliwił ukonstytuowanie się niepodległego państwa białoruskiego. W początkowej fazie istnienia niepodległej Białorusi uważano, że są jeszcze nadzieje na odwrócenie procesów rusyfikacyjnych, odrobienie strat poniesionych w przeszłości i nawiązanie do kultury i języka białoruskiego. Pierwsze lata państwowości wskazywały, że w tym kierunku zmierzają wewnętrzne przeobrażenia polityczne. Okazało się szybko, że były to jedynie marzenia, a nawet mrzonki sformułowane na podstawie mało realistycznych założeń. Na Białorusi przekroczono granicę psychologiczną dającą możliwość zdetronizowania języka rosyjskiego i zastąpienia go językiem białoruskim³. Społeczeństwo białoruskie tego rewolucyjnego przewrotu nie było zdolne zaakceptować. Okres niepewności trwał stosunkowo krótko. Po dojściu do władzy prezydenta Łukaszenki nastąpiło radykalne odejście w wymiarze ideologicznym i retorycznym od koncepcji budowy białoruskiego państwa narodowego, w którym miałby dominować język białoruski. Wydarzeniem brzemiennym, które nabrało wymowy symbolicznej, tego ponownego zwrotu było przyjęcie po przeprowadzonym referendum języka rosyjskiego, jako pełnoprawnego języka państwowego. Po tym formalnym akcie nastąpiło uprzywilejowanie w życiu kraju języka rosyjskiego, przy równoczesnej stopniowej marginalizacji języka białoruskiego. To podejście elity białoruskiej oraz osobiście Łukaszenki nie oznaczało dążenia do uszczuplenia podmiotowości własnego państwa i ograniczeń przy sprawowaniu autorytarnej władzy. Przy zapewnieniu posłuszeństwa wobec aparatu administracyjnego wybór języka używanego w sferze publicznej oraz wierność wobec imponderabiliów narodowych stało się kwestią drugorzędą. Władze w Mińsku były świadome, że nie od tego zależy model władzy i skuteczność rządzenia. Podobnie, przeważająca część obywateli kraju podchodzi również obojętnie do tradycji narodowej, a posługiwanie się językiem rosyjskim okazywało się wygodniejsze i świadczyło o pokonaniu prowincjonalności

• • • • •

³ Pesymistyczny pogląd od początku reprezentował wybitny pisarz białoruski mieszkający w Polsce Sokrat Janowicz. W swojej znanej książce napisał: „Białorusini stają się narodem bez kultury narodowej; to przesada, lecz nie taka znowu skrajna. Do pełnej zagłady nie dojdzie, będzie żyć jak *per analogian* język irlandzki w niepodległej Irlandii. Na sto książek ukazujących się aktualnie w Białoruskiej SRS, tylko pięć jest drukowanych po białorusku. Szkolnictwo wyższe i średnie w tym języku już nie istnieje (a było), początkowe zaś dogorywa w swych gminnych enklawach [...] osoba wystawiająca się w białoruszczyźnie na ulicy, jako tako miejskiej jest odbierana w sposób następujący: jeśli dobrze odziana, to będzie nią niechybnie literat jakowys, a jeżeli będzie biednie odziana, to pewnie idiota lub psychicznie chory” (S. Janowicz, *Białoruś, Białoruś*. Wydawnictwo Iskry, Warszawa 1987, s. 23-24).

i oderwaniu się od kultury wiejskiej. Wszystko to razem powodowało, że nawiązywanie do tradycyjnej tożsamości narodowej i języka białoruskiego było postrzegane jako postępowanie anachroniczne. Z tego też powodu analizując problematykę narodowościowo-lingwistyczną ludności Białorusi, należy brać pod uwagę jej niewielkie obecnie znaczenie polityczne. Odrębność Białorusi wyraża się systemem funkcjonowania władzy, istnieniem państwa oraz pozycją jego prezydenta a nie cechami etnicznymi mieszkańców. Nie one bowiem determinują ich świadomość oraz postawy ideowe wobec otaczającej rzeczywistości. Zrozumienie przyczyn i konsekwencji tej sytuacji wyjaśnia kierunki i tempo przeobrażeń etnicznych, głównie językowych, zachodzących współcześnie u naszego wschodniego sąsiada.

Informacje o strukturze narodowościowo-językowej Białorusi są sukcesywnie podawane do publicznej wiadomości. Pod względem precyzji i wiarygodności nie budzą poważniejszych zastrzeżeń statystycznych. Władze centralne podobnie jak obywatele nie podchodzą do nich pryncypialnie. Spisy powszechne są realizowane w sposób w miarę rzetelny i profesjonalny. Niewielkie zniekształcenia powstają na szczeblu lokalnym, gdzie rachmistrze spisowi niechętnie odnotowują mieszkańców nieidentyfikujących się z białoruskością lub rosyjskością. Pewne niedoszacowanie mniejszości narodowych nie odgrywa większego znaczenia, gdyż i tak ich możliwości wpływania na życie kraju są znikome.

Na terytorium współczesnej Białorusi w ciągu całego XX wieku były dokonywane regularne spisy ludności, w których zawsze uwzględniano kryteria etniczne. Dla okresu międzywojennego były to spisy sowieckie (1926, 1937, 1939) oraz spisy polskie (1921, 1931). Władze sowieckie po wojnie zorganizowały cztery spisy powszechnie (1959, 1970, 1979, 1989), w których było zapytanie o narodowość spisywanego i jego język ojczysty. Udostępniane badaczom dane statystyczne nie budzą poważniejszych zastrzeżeń merytorycznych i były obiektem licznych analiz i ocen. Po utworzeniu państwa białoruskiego na podobnych zasadach metodycznych zostały przeprowadzone dwa następne spisy ludności (1999, 2009). W obu z nich wykorzystano trzy mierniki wskazujące na etniczność każdego obywatela: narodowość, język ojczysty (macierzysty) oraz język używany w rodzinnym domu w kontaktach osobistych. Nie uwzględniono jedynie w kwestionariuszu spisowym zapytania o konkretne wyznanie jednostki spisywanej bądź jej stosunek do pryncypiów religijnych. Ten ważny aspekt etniczności może być jedynie obiektem trudno wymiernych spekulacji naukowych. Ze względu na występującą dwujęzyczność społeczeństwa białoruskiego, tak jak zaznaczono, uwypuklono kryteria lingwistyczne, słusznie zakładając, że jedynie uwzględnienie łącznie dwóch wspomnianych mierników pozwoli trafniej określić sytuację w zakresie rozpowszechniania i roli dwóch języków używanych w kraju, tzn. białoruskiego i rosyjskiego.

Dla skwantyfikowania, a następnie objaśnienia procesów narodowościowo-lingwistycznych zachodzących na ziemi białoruskiej na przełomie XX i XXI wieku, należy postużyć się rezultatami trzech spisów ludności (1989, 1999, 2009). Pierwszy z ich był zrealizowany w końcowej fazie istnienia ZSRR, w przededniu powstania suwerennej Białorusi. Wyniki ostatniego są najważniejsze, gdyż pokazują sytuację w miarę współczesną. Dla określenia występujących tendencji ważne są również wyniki spisu pośredniego. Łączna analiza trzech przekrojów czasowych jest w stanie ujawnić warunki etniczne Białorusi w ciągu całej jej dwudziestoletniej historii. Rozpatrywany okres jest na tyle długi, że umożliwi zrozumienie zachodzących przemian społecznych, głównie w zakresie stosunku do języka, ale również zmian związanych z identyfikacją narodową. Określenie tempa przemian może być przesłanką do konstruowania wniosków odniesionych do przyszłości.

Przed przystąpieniem do analizy w miarę aktualnej (2009 r.) należy w sposób syntetyczny omówić okres poprzedzający, który zdeterminował sytuację demograficzną współczesnej Białorusi. Liczba ludności Białoruskiej SRS po dużych stratach wojennych (1,5-2 mln), które najbardziej dotknęły Żydów, w okresie powojennym znacząco się zwiększyła. Przyczyną tego stosunkowo dużego wzrostu zaludnienia był znaczny przyrost naturalny, który oscylował początkowo na poziomie 8-10%. Miał on wyraźną tendencję spadkową i w tzw. epoce Breżniewa obniżył się do wysokości 3-4% w skali rocznej. Ogólna liczba ludności Białoruskiej SRS wzrosła między rokiem 1959 a 1989 z 8054,6 tys. do 10 151,8 tys., czyli o 2097,3 tys. Tempo rozwoju demograficznego poszczególnych grup narodowościowych było bardzo różne. Liczba Białorusinów wzrosła z 6532,0 tys. do 7904,6 tys. (przyrost o 1372,6 tys., czyli o 21,0%), Rosjan z 659,1 tys. do 1342,1 tys. (przyrost o 683,0 tys., czyli o 103,6%). W tym samym czasie liczba spisywanych podających narodowość polską obniżyła się z 538,9 tys. do 417,7 tys. (ubytek o 121,2 tys., czyli o 22,5%), zaś Żydów z 150,1 tys. do 111,9 tys. (ubytek o 38,2 tys., czyli o 25,4%). Wzrost zaludnienia osiągnięty między rokiem 1959 a 1989 był więc wypadkową bardzo różnej dynamiki poszczególnych grup narodowościowych. Bardzo wysoki przyrost ludności rosyjskiej, umiarkowany wzrost liczby Białorusinów – wiązały się z wyraźnym regresem ludności polskiej i żydowskiej. W przypadku tej pierwszej było to rezultatem dużej presji administracyjnej i stworzenia warunków utrudniających utrzymywanie polskiej identyfikacji narodowej (np. brak szkolnictwa polskiego).

Rezultaty ostatnich trzech spisów ujawniły nowe tendencje w przemianach demograficznych Białorusi. Między rokiem 1959 a 1989 mieliśmy do czynienia ze stałym, ale malejącym wzrostem zaludnienia. W następnym okresie zaczęły pojawiać się wyraźnie procesy o charakterze depopulacyjnym. Liczba ludności Białorusi między rokiem 1989 a 1999 zmniejszyła się o 106,6 tys., zaś między rokiem 1999 a 2009 o 541,4 tys. Regres demograficzny objął głównie mniejszości narodowe. Według danych spisowych liczebność Rosjan zmniejszyła się między rokiem 1989 a 2009 o 557,0 tys., czyli o 41,5%, Ukraińców o 132,9 tys. (ubytek o 45,7%) i Polaków o 123,1 tys. (ubytek o 29,5%)⁴. Zmiany te bardziej były statystyczne niż faktyczne. Wiele osób żyjących na pograniczu dwóch narodów (np. małżeństwa mieszane) mniej chętnie deklarowały przynależność do mniejszości narodowych. Najbardziej w rezultacie emigracji zmniejszyła się liczebność Żydów (z 112,0 tys. do 12,9 tys.). W analizowanym czasie wzrosła nieznacznie liczba Białorusinów (o 52,7 tys.) (Tab. 1).

Analiza przedstawionych danych statystycznych wymaga dużej ostrożności interpretacyjnej. W tym czasie odpływ emigracyjny był nieznaczny (z wyjątkiem ludności żydowskiej). Na stan populacji wpływała głównie skala urodzeń i zgonów. Tak duże przemiany nie mogły wynikać z naturalnych procesów asymilacyjnych. Przyczyną przypuszczalnie pozorowanego obniżenia liczebności mniejszości narodowych (w tym nawet Rosjan) były nowe uwarunkowania polityczne. Liczni mieszkańcy kraju deklarujący narodowość białoruską zaczęli utożsamiać swoją identyfikację etniczną z obywatelstwem nowego państwa, z którym związani są wyłącznie miejscem zamieszkania. Zmiany miały więc charakter bardziej formalny i dotyczyły obywateli, którzy do kwestii własnej narodowości podchodzili w sposób lekceważący i mało zasadniczy. Wyniki ostatniego spisu wykazały, że ludność narodowości białoruskiej stanowi 83,7% ogólnego zaludnienia. Dowodziłoby to mocnej pozycji żywiołu białoruskiego i istnienia państwa narodowego. Tak jednak nie jest, gdyż

• • • • •

⁴ W niniejszym artykule celowo pominięto sytuację świadomościowo-językową ludności narodowości polskiej w Białorusi. Jest to problematyka dość złożona i wymaga odrębnego potraktowania w oddzielnym opracowaniu.

Tabela 1. Przemiany narodowościowe ludności Białorusi w latach 1989-2009

Narodowości	1989		1999		2009		Zmiany 1989–2009	
	w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %
Białorusini	7904,6	77,9	8159,1	81,2	7957,3	83,7	+52,7	+0,7
Rosjanie	1342,1	13,2	1141,7	11,4	785,1	8,3	-557,0	-41,5
Polacy	417,7	4,1	395,7	3,9	294,6	3,1	-123,1	-29,5
Ukraińcy	291,0	2,9	237,0	2,4	158,7	1,7	-132,3	-45,7
Żydzi	112,0	1,1	27,8	0,3	12,9	0,1	-99,1	-88,5
Pozostali i nieokreśleni	84,4	0,8	83,9	0,8	295,2	3,1	+210,8	+248,8
Ogółem	10151,8	100,0	10045,2	100,0	9503,8	100,0	-648,0	-6,4

Źródło: *Nacjonalnyj sostav nasielienija SSSR. Po danym vsiesojuznoj pieriepisi nasielienija, 1989*, Goskomstat, Moskwa 1991; *Čisliennost i osnovnyje socialno-diemograficeskije charakteristiki nasielienija Respubliki Białorusi po danym pieriepisi 1999*, Biel. Stat., Mińsk, 1999; *Nacjonalnyj sostav nasielienija Respubliki Białorusi*, Biel. Stat., Mińsk 2010.

Tabela 2. Ludność Białoruskiej SRS wg języka ojczystego w 1989 r.

Narodowości	Liczba ludności (w tys.)	Liczba ludności o języku ojczystym							
		własnej narodowości		białoruskim		rosyjskim		innym	
		w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %
Białorusini	7904,6	–	–	6341,4	80,2	1559,8	19,7	3,4	0,1
Rosjanie	1342,1	–	–	29,9	2,2	1311,0	97,7	1,2	0,1
Polacy	417,7	55,7	13,1	266,8	63,8	94,2	22,6	1,0	0,3
Ukraińcy	291,0	132,1	45,4	17,0	5,8	141,8	48,7	0,1	0,1
Żydzi	112,0	8,5	7,6	2,4	2,1	100,7	89,9	0,4	0,4
Pozostali i nieokreśleni	84,4	41,1	48,7	6,7	7,9	35,7	42,3	0,9	1,1
Ogółem	10151,8	237,4	2,3	6664,2	65,6	3243,2	31,9	7,0	0,2

Źródło: *Nacjonalnyj sostav nasielienija SSSR. Po danym vsiesojuznoj pieriepisi nasielienija, 1989*, Goskomstat, Moskwa 1991.

Tabela 3. Ludność Białorusi wg języka ojczystego w 2009 r.

Narodowości	Liczba ludności w tys.	Liczba ludności o języku ojczystym							
		własnej narodowości		białoruskim		rosyjskim		innym	
		w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %
Białorusini	7957,3	-	-	4838,0	60,8	2944,2	37,0	175,1	2,2
Rosjani	785,1	-	-	22,0	2,8	756,0	96,3	7,1	0,9
Polacy	294,6	15,9	5,4	171,5	58,2	99,9	33,9	7,3	2,5
Ukraińcy	158,7	46,3	29,2	12,5	7,9	97,1	61,2	2,8	1,7
Żydzi	12,9	0,2	1,9	1,2	9,1	11,1	86,1	0,4	2,9
Pozostali	295,2	36,4	12,3	11,4	3,9	41,0	13,9	206,4	69,9
Ogółem	9503,8	98,8	1,0	5056,6	53,2	3949,3	41,6	399,1	4,2

Źródło: *Nacjonalnyj sostav nasielienija Respubliki Białoruś*, Bielstat, Mińsk 2010.

przyznanie się do narodowości białoruskiej nie łączy się z silną identyfikacją narodowościową i nastawieniem pozytywnym do kultury czy języka białoruskiego. Z tego też powodu same dane narodowościowe nie są w pełni adekwatne do oceny stosunków etnicznych na Białorusi. Bardziej przydatna jest statystyka lingwistyczna.

Pojęcie języka ojczystego w statystyce sowieckiej, a następnie po jej zaadoptowaniu przez białoruską nie jest jednoznacznie zdefiniowane. Nie oznacza ono języka, którego używa się w pracy, w domu czy w kontaktach z otoczeniem. Zazwyczaj uważa się, że jest to język, którym posługiwali się rodzice względnie dziadkowie osoby spisywanej, lub był używany w miejscowości, z której dany człowiek pochodził. Większość mieszkańców miast białoruskich jest rodowodu wiejskiego. Emigrując do miast wchodzili w orbitę języka rosyjskiego. Przyjmowali go bez żadnych nacisków, jako rzecz normalną. Traktowali to jako wyraz awansu społecznego i kulturowego. Niemniej byli świadomi swego wiejskiego pochodzenia oraz tego, że językiem ojczystym starszego pokolenia, w którym się wychowali, był język białoruski. Deklaracja ta miała dla większości spisywanych i spisujących znaczenie drugorzędne, gdyż przeważająca część Białorusinów uważała własny język, za dialekt miejscowy funkcjonujący na peryferiach języka rosyjskiego.

W schyłkowym okresie istnienia ZSRR (1989) zrealizowany spis wykazał na terytorium Białoruskiej SRS – 6341,4 tys. Białorusinów uznających język białoruski jako ojczysty oraz 1559,8 tys. Białorusinów, którzy zatracili swój język ojczysty na rzecz rosyjskiego. Zupełnie inne proporcje były wśród Rosjan mieszkających na Białorusi. Nadal zachowywali oni poczucie związku ze swoim językiem macierzystym (Tab. 2).

Precyzyjna analiza sytuacji w 1989 r. jest ważna, gdyż wymieniona data wiąże się z przełomowym momentem w historii Białorusi. Niebawem, bo już za dwa lata, kraj w sposób nieoczekiwany miał uzyskać rzeczywistą podmiotowość polityczną. Ogólna sytuacja przed samym rozpadem ZSRR nie wskazywała jeszcze na zbliżającą się erę pełnej dominacji języka rosyjskiego. Wiele symptomów o tym świadczyło, ale nie oczekiwano tak szybkiego tempa degradacji języka białoruskiego. sowiecki spis ludności z 1989 r. wykazał, że jeszcze 80% Białorusinów było świadomych, że ich językiem macierzystym jest język białoruski, a liczba etnicznych Rosjan deklarujących więź ze swoim językiem macierzystym wynosiła zaledwie 12,9% populacji kraju. Dość złożona sytuacja lingwistyczna była wśród pozostałych mniejszości narodowych. Zaledwie 13,3% osób przyznających się do narodowości polskiej podało język polski jako swój język ojczysty. Dla większości Polaków (63,8%) językiem ojczystym był język białoruski. Wspomniano już, że wyznacznikiem ich narodowości była przynależność do katolicyzmu. Z kolei mniejszość ukraińska bardziej nawiązywała do rosyjskiego a nie białoruskiego rodowodu lingwistycznego. Przedstawione dane statystyczne zestawione dla przekroju czasowego związanego z 1989 r. mogą stanowić punkt wyjścia do oceny porównawczej w stosunku do analogicznych danych zestawionych dla 2009 roku (Tab. 3).

Po utworzeniu niepodległego państwa białoruskiego zakładano, że wzrośnie znaczenie języka białoruskiego i ludność będzie bardziej nawiązywała do swego rodowodu etnicznego, w tym również do języka swoich przodków. Okazało się, że wprost przeciwnie – znaczenie białoruskości ulegało dalszemu osłabieniu a przyznawanie się do korzeni rosyjskich stawało bardziej powszechne. Procesy debiałorutynizacji uległy w Republice Białoruskiej przyspieszeniu. Świadczy o tym porównanie danych statystycznych odniesionych do analizowanych dwóch przekrojów czasowych. Między rokiem 1989 a 2009 liczba ludności uznającej język białoruski za swój język ojczysty obniżyła się z 6664,3 tys. do 5056,6 tys., zaś w tym samym czasie liczba ludności z językiem ojczystym rosyjskim wro-

Tabela 4. Ludność Białorusi wg języka używanego w domu w 1999 r.

Narodowości	Liczba ludności w tys.	Liczba ludności o języku używanym w domu					
		białoruskim		rosyjskim		innym	
		w tys	w %	w tys	w %	w tys	w %
Białorusini	8159,1	3373,0	41,3	4783,0	58,6	3,1	0,1
Rosjani	1141,7	49,0	4,2	1092,0	95,6	0,7	0,2
Polacy	395,7	228,0	57,6	149,0	37,7	18,7	4,7
Ukraińcy	237,0	24,0	10,1	198,0	83,5	15,0	6,4
Żydzi	27,8	1,0	3,6	26,0	93,5	0,8	2,9
Pozostali	83,9	8,0	9,5	59,0	70,3	16,9	20,2
Ogółem	10045,2	3683,0	36,7	6307,0	62,8	55,2	0,5

Źródło: *Čisliennost i osnovnyje socjalno-diemograficeskije charakteristiki nasielienija Respubliki Białorusi po danym pieriepisi 1999*, Bieł. Stat., Mińsk 1999.

Tabela 5. Ludność Białorusi wg języka używanego w domu w 2009 r.

Narodowości	Liczba ludności w tys.	Liczba ludności o języku używanym w domu					
		białoruskim		rosyjskim		innym	
		w tys	w %	w tys	w %	w tys	w %
Białorusini	7957,1	2073,9	26,0	5551,5	69,8	331,7	4,2
Rosjani	785,1	16,7	2,1	757,5	96,5	10,9	1,4
Polacy	294,6	120,4	40,8	149,9	50,9	24,3	8,3
Ukraińcy	158,7	9,7	6,1	140,2	88,3	8,8	5,6
Żydzi	12,9	0,3	2,3	12,4	96,1	0,2	1,6
Pozostali	295,4	6,2	2,1	61,4	20,8	227,8	77,1
Ogółem	9503,8	2227,2	23,4	6672,9	70,2	603,7	6,4

Źródło: *Nacionalnyj sostav nasielienija Respubliki Białaruś*, Bielstat, Mińsk 2010.

Tabela 6. Ludność Białorusi wg języka używanego w domu wg obwodów w 2009 r.

Obwody	Liczba ludności w tys.	Liczba ludności o języku używanym w domu					
		białoruskim		rosyjskim		innym	
		w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %
m. Mińsk	1836,8	106,0	5,8	1508,7	82,1	222,1	12,1
brzeski	1401,2	374,2	26,7	982,4	70,1	44,6	3,2
witebski	1230,8	276,2	22,4	900,8	73,2	53,8	4,4
homelski	1440,7	326,4	22,6	1037,6	72,1	76,7	5,3
grodzieński	1072,4	375,9	35,1	606,0	56,5	90,5	8,4
miński	1422,5	552,9	38,9	796,6	56,0	73,0	5,1
mohylewski	1099,4	215,6	19,6	840,8	76,5	43,0	3,9
Ogółem	9503,8	2227,2	23,4	6672,9	70,2	603,7	6,4

Źródło: *Nacionalnyj sostav nasielienija Respubliki Białaruś*, Bielstat, Mińsk 2010.

sła z 3243,2 tys. do 3949,3 tys. Działo się to przy ogólnym ubytku ludności narodowości rosyjskiej. Dowodzi to, że zmiany te objęły prawie wyłącznie ludność narodowości białoruskiej oraz pośrednio świadczy o postępującej rusyfikacji społeczeństwa białoruskiego. Bardziej adekwatnym miernikiem wskazującym na pozycję dwóch języków oraz na tempo procesów rusyfikacyjnych są dane lingwistyczne mówiące o używaniu przez ludność języka w kontaktach osobistych. Pytanie w spisie było zredagowane w sposób czytelny i jednoznaczny. Osoba spisywana miała podać język, którym posługuje się zazwyczaj w życiu domowym. Zostało ono uwzględnione jedynie w dwóch ostatnich spisach (1999, 2009). Wyniki są na tyle ważne, że wymagają dokładnego przedstawienia i interpretacji. W pierwszym z tych przekrojów czasowych ujawniła się już wyraźna przewaga ludności rosyjskojęzycznej nad białoruskojęzyczną (Tab. 4).

Według zamieszczonego zestawienia statystycznego wśród osób narodowości białoruskiej 41,3% stwierdziło, że językiem używanym w ich domach jest język białoruski, zaś 58,6% język rosyjski. Natomiast wśród Rosjan aż 95,6% posługuje się w kontaktach domowych językiem rosyjskim, a jedynie 4,2% białoruskim. W konfrontacji obu języków zwycięża bezapelacyjnie język rosyjski. To nie Rosjanie są białorutynizowani, gdyż to jest zjawisko sporadyczne, lecz w sposób masowy Białorusini we własnym państwie są rusyfikowani. Paradoksem jest fakt, że bardziej od Białorusinów białoruskojęzyczni są Polacy. Dla ujawnienia dynamiki zachodzących procesów rusyfikacyjnych należy podać analogiczne informacje statystyczne według stanu z 2009 r. (Tab. 5).

Informacje napływające z Białorusi powstałe na podstawie autopsji turystów lub artykułów publicystycznych wskazywały na zanik w kraju języka białoruskiego. Wiadomości te uzyskały pełne potwierdzenie po opublikowaniu skwantyfikowanej dokumentacji statystycznej opracowanej i opublikowanej w Mińsku przez organizację kompetentną i do tego powołaną. W przestrzeni publicznej i rodzimej Białorusi w coraz większym zakresie dominuje język rosyjski.

W ciągu zaledwie 10 lat nastąpił ubytek białoruskojęzycznych Białorusinów z 3373,0 tys. (41,3%) do 2073,9 tys. (26,0%). Tak znaczne pomniejszenie tej grupy ludności zarówno w liczbach bezwzględnych jak i procentowych (o 15,3 punktów procentowych), przy jednoczesnym przyroście ludności rosyjskojęzycznej, jest dowodem totalnego wyparcia języka białoruskiego z kontaktów międzyludzkich. Według podanych danych, których wiarygodności nikt nie może zakwestionować, ponad 70% obywateli kraju używa codziennie w domu języka rosyjskiego. Zaledwie zaś 23,4% nadal jest wierna językowi białoruskiemu. Należy dodatkowo zaznaczyć, że język rosyjski dominuje w miastach oraz wśród ludzi młodych. Natomiast język białoruski zaczyna nabierać charakter relikotowego. Używany jest wśród ludzi starszych, mieszkających na terenach wiejskich położonych bardziej peryferyjnie. W miarę lat ta populacja wymierała. Wraz z jej zniknięciem nastąpi kres języka białoruskiego, jako języka funkcjonującego w społeczeństwie białoruskim. Trudno przewidzieć, kiedy to nastąpi. Przy zachowaniu istniejących tendencji przemian może to nastąpić w ciągu najbliższych kilkunastu, najdalej kilkudziesięciu lat. Podobnie jak to miało miejsce w miastach, również na terenach wiejskich nastąpi ostateczny zanik języka białoruskiego. O nieodwracalności tego procesu świadczy fakt likwidacji dotychczasowych szkół wiejskich, w których prowadzono zajęcia w języku białoruskim. Jego znajomość jest ograniczona do grupy nielicznych inteligentów oraz mało ważnych stowarzyszeń folklorystycznych. W ostatecznym efekcie nie będzie żadnej różnicy językowej między terytorium rosyjskim i białoruskim⁵.

• • • • •

⁵ W wielu opracowaniach poświęconych Białorusi wydanych w języku polskim oraz angielskim zwraca się szczególną uwagę na przeobrażenia lingwistyczne doprowadzające do zaniku języka białoruskiego w kraju.

Tempo procesów rusyfikacyjnych jest zróżnicowane w skali terytorialnej. Przeobrażenia lingwistyczne są bardziej zaawansowane w części wschodniej kraju. Wyższy stopień urbanizacji wiąże się nieodłącznie z hegemonistyczną pozycją języka rosyjskiego. We wszystkich jednostkach obwodowych, na które podzielona jest Białoruś, przeważa zdecydowanie język rosyjski nad białoruskim (Tab. 6).

Najbardziej zrusyfikowanym dużym miastem na Białorusi jest centralnie położona stolica kraju – Mińsk. W ośrodku stołecznym skupia się elita intelektualna. Znajdują się tu nie tylko administracja i aparat władzy, ale również uczelnie oraz instytuty naukowe. Wydawałoby się w sposób oczywisty, że w tym mieście powinien być kultywowany język białoruski oraz rozwijać się kultura białoruska. Niestety jest wprost przeciwnie, o czym świadczy fakt, że jedynie 5,8% mieszkańców Mińska używa w domu języka białoruskiego. Mogą to być ludzie starsi lub mieszkający na peryferiach miast, gdzie zachowały się resztki starych wsi. W niektórych nielicznych rodzinach inteligenckich, usiłujących zachować wierność do tradycji białoruskiej, bądź nastawionych opozycyjnie do władzy, używa się jeszcze w relacjach rodzinnych języka białoruskiego. Są to zjawiska sporadyczne, a otoczenie nie widzi w tym nic pozytywnego. Można więc stwierdzić, że Mińsk nie różni się językowo od dowolnego miasta rosyjskiego położonego między Smoleńskiem a Władywostokiem.

Sytuacja w stolicy oddziałuje destabilizująco na pozostały obszar kraju, który również w miarę upływu czasu staje się rosyjskojęzyczny. Na terenach wiejskich zwłaszcza Grodzieńszczyzny, gdzie mieszka wielu Polaków posługujących się gwarą białoruską z dużymi naleciałościami języka polskiego, znaczny odsetek ludności posługuje się nadal językiem ojczystym. Na obszarach tych przeważa ludność w wieku podeszłym o niskim poziomie wykształcenia i niewielkich aspiracjach intelektualnych. Wraz z nieuniknionym obniżaniem się jej liczebności nastąpi naturalna eliminacja języka białoruskiego. Wszyscy mieszkańcy nawet znający język białoruski są w zasadzie dwujęzyczni. Nawet używając w domu języka białoruskiego, w przestrzeni publicznej chętniej przechodzą na rosyjski. Podobnie, kontaktując się z młodszym pokoleniem związanym z miastem, unikają języka białoruskiego, który świadczy o rodowodzie wiejskim.

Można oczekiwać, że w niedługim czasie Białoruś w sposób definitywny stanie się krajem rosyjskojęzycznym. Nie będzie się to wiązało automatycznie z końcem państwowości białoruskiej. Nie ma tu wyraźnego związku przyczynowo-skutkowego. Były liczne przykłady w dziejach, że istniały państwa nieposiadające własnego języka. Najbardziej znanym przykładem jest Irlandia, w której ludność poddana dyskryminacji i silnej presji silniejszego sąsiada przyjęła po długim oporze język angielski. Przypominając sytuację Irlandii, należy podkreślić, że nie istnieje tu analogia i podobieństwo upoważniające do porównania do sytuacji na Białorusi. Procesy rusyfikacji i debiałorutynizacji na ziemi białoruskiej zachodziły w sposób samoczynny i stopniowy. Nikt nie był prześladowany ani dyskryminowany za posługiwanie się językiem białoruskim. Wszelkie przepisy prawne, które konsekwentnie egzekwowano, zapewniały teoretyczną równość języka rosyjskiego i białoruskiego. Najbardziej zaskakującym i nieoczekiwanym zjawiskiem było przyspieszenie procesów rusyfikacyjnych nie w czasie przynależności Białorusi do ZSRR, lecz gdy pojawiło się na mapie Europy suwerenne państwo białoruskie. Tego rodzaju paradoks historyczny jest trudny do zrozumienia, ale taka okazała się rzeczywistość. Z tego powodu renesans języka białoruskiego w przyszłości jest mało prawdopodobny i białoruszczyzna przyjmie postać języka

• • • • •

Na przykład: R. Sidorski, *Białoruś – państwo bez narodu?* [w:] K. Janicki (red.), *Źródła nienawiści. Konflikty etniczne w krajach postkomunistycznych*, Instytut Wydawniczy Erica, s. 409-457; D.R. Marples, *Belarus, A Denationalized Nation*, Harwood Academic, Amsterdam 1999.

martwego, będącego jedynie obiektem zainteresowania nielicznej grupy pasjonatów. Nie zmieni to faktu, że z punktu widzenia konstytucyjnego nadal będą formalnie istniały dwa języki państwowe.

Przemiany zachodzące w sferze lingwistycznej w pewnym, trudnym do określenia stopniu mogą wpłynąć w dalszej perspektywie na spoistość państwa białoruskiego. Państwowość pozbawiona własnej tradycji kulturowej jest zawsze słabsza i bardziej narażona na jej utratę. Przyszłość państwa białoruskiego zależy wyłącznie od warunków geopolitycznych i stosunków między Mińskiem a Moskwą. W ich relacjach kwestie językowe odgrywają rolę marginalną. Dla wytworzonej w ciągu 20 lat elity przywódczej w Mińsku dysponowanie podmiotowością polityczną jest wartością cenną i zrezygnowanie z niej nie leży w jej interesie. Państwo białoruskie stanowi ważny składnik porządku europejskiego i zamach na jego suwerenność nie jest w aktualnych warunkach politycznych możliwy i realny. Jego wewnętrzne sprawy, w tym język, w jakim są prezentowane na forum prywatnym i publicznym, nabierają jedynie znaczenia symbolicznego.

ETHNIC AND LINGUISTIC CHANGES OF THE BELARUSIAN POPULATION AT THE TURN OF THE 21TH CENTURY

Summary

The first part of the article presents historical background of the origin of the Belarusian nation, located in the area of a confrontation between Russia and Poland. This rivalry was won by Russia, and in effect Belarusian land was incorporated into the Russian Empire, and later into the Soviet state. The next part presents the 20th century ethnic structure as the consequence of the Bolshevik Revolution and World Wars I and II, resulting in some border changes, war losses and migration movements. The main part of the article deals with the ethnic and language changes which occurred in the last decade of the 20th and in the first decade of the 21st centuries. The statistical analysis and interpretation is based on data from three population censuses (1989, 1999, 2009). An ethnic structure and linguistic situation are presented with the emphasis placed on the status of the two languages commonly used in Belarus, i.e. Russian and Belarusian, as seen in two categories: of mother language and of the language used for communication at home. The conclusions prove the expansion of popularity of the Russian language and gradual decrease of the use of the Belarusian language, both in public and at home. The processes of Russification, which had begun in the Soviet period, are intensifying despite the fact that Belarus regained its political sovereignty as a country. On the basis of quantitative data the author defines specific intensity and territorial distribution of the influence of the Russian language. The final part of the article shows political and geo-political consequences of these changes in Belarus.

Keywords: Belarus, Belarusians, Russians, Russification processes, ethnicity, language